

I.

Een wereldwijd Weimar

Voorgevoelens kunnen heel waardevol zijn. Ze geven een griezelige, niet mis te verstane waarschuwing voor het een of ander, in het bijzonder als degene die de voorgevoelens heeft zich op het juiste moment op de juiste plaats bevindt. Neem de Anglo-Amerikaanse Christopher Isherwood en de Duitse Alfred Döblin, twee romanschrijvers die in de jaren twintig en begin jaren dertig van de twintigste eeuw over Berlijn schreven. Onder het mom van fictie kan een schrijver gemakkelijker de waarheid vertellen, doordat hij zich verschuilt achter zijn personages en andere vormen van fantasie. Hun Berlijn is een fantastische, neurotische nachtmerrie.

Isherwood beschrijft in *Goodbye to Berlin* een tot het uiterste gespannen, decadente demi-monde, gekenmerkt door grootschalige perversie en uitzinnige feesten. Alsof de wereld ten onder gaat: excentrieke personages die eindeloze drinkgelagen en zwelgpertijen houden en dat alles tegen de achtergrond van een ‘bankroete middenklasse’ die tussen tweedehands meubilair woont in morsige, lekkende gebouwen, volgekalkt met hamer-en-sikkel- en swastikatekens. Hij zoomt in op een verlopen herbergier die po’s leegt en volkomen murw is door de Eerste Wereldoorlog en de inflatie. Er is sprake van banksluitingen, afgestompte massa’s en de sinistere begrafenisstoet van de sociaaldemocratie te midden van de zwarte vaandels van een of andere extremistische groepering. ‘Berlijn is een skelet dat kou lijdt,’ schrijft Isherwood. ‘Deze stad is ziek van Joden. Draai een willekeurige steen om en er kruipen er een paar onder vandaan. Ze ver-

giftigen het water dat we drinken!’ roept een van zijn personages uit.¹

Isherwood woonde in Berlijn van 1929 tot 1933 – het jaar waarin Adolf Hitler aan de macht kwam – dus *Goodbye Berlin*, net zo vooruitziend als de aanvankelijke ervaringen van de auteur, bleek achteraf gezien een schot in de roos. Döblins *Berlin Alexanderplatz* verscheen in het najaar van 1929, toen het publiek het constitutionele Weimar-experiment nog niet had opgegeven en de toekomst niet hopeloos leek. Maar slechts enkele weken na de verschijning van het boek stortte de aandelenbeurs van Wall Street in, wat een schokgolf veroorzaakte in heel Europa, in het bijzonder in Duitsland.

Berlin Alexanderplatz bevat een verbijsterend voorgevoel, niet alleen over chaos, maar over iets veel gruwelikers en moorddadigers dat daarop volgt, en ook over de algehele staat van ontbinding van steden in de twintigste en eenentwintigste eeuw, inclusief die in ontwikkelingslanden. Zoals Döblin de stad weergeeft is Berlijn ‘Sodom aan de vooravond van zijn vernietiging’.² Döblins boek leest niet gemakkelijk omdat het vrijwel geen plot heeft. De meeste zinnen lopen stroef, er zijn lange uitweidingen en de gemene, schurkachtige personages raken verstrikt in steeds nieuwe problemen. Maar het boek staat ook vol gezonde straatwijsheid:

Op Alexanderplatz breken ze de straat op voor de metro. Het publiek moet over plankieren lopen. De trams rijden over het plein naar de Alexander- en Munzstraßen om bij de Rosenthaler Tor te komen. [...] In de straten staan de huizen zij aan zij. Ze zitten van de kelder tot de zolder vol mensen. [...] De huurbeschermingswet is nog minder waard dan het papier waarop die is gedrukt. De huren stijgen voortdurend. De middenklasse komt op straat te staan, deurwaarders en incassobureaus beleven hoogtijdagen.

De hoofdpersoon, Franz Biberkopf, een ex-bajesklant, verkoopt ultrarechtse kranten op straat. ‘Niet dat hij iets tegen Joden heeft, maar hij houdt van orde,’ aldus de verteller. Het boek eindigt met een beeld

van mensen die gearmd ‘ten oorlog trekken’, nu de ‘oude wereld onafwendbaar gedoemd is tot de ondergang’.³

En ‘gedoemd’ is inderdaad het woord dat zich onmiddellijk opdringt bij de gedachte aan de Weimarrepubliek. Weimar is een mierzoet ge-glazuurd horrorverhaal: de bakermat van de moderniteit waaruit het fascisme en het totalitarisme voortkwamen. Weimar staat voor een in artistiek en intellectueel opzicht bruisende periode – gekarakteriseerd door de romans van Thomas Mann en Hermann Hesse, de expressionistische poëzie van Rainer Maria Rilke, de atonale muziek van Arnold Schönberg, de experimentele architectuur en vormgeving van het Bauhaus – met talloze experimenten op sociaal en cultureel gebied, maar ook met grote raciale en religieuze spanningen, om nog maar te zwijgen van de inflatie en depressie; en dat alles leidde naadloos naar... Hitler. We weten allemaal hoe het afliep. Maar degenen die in die periode leefden, vastgeklonken in hun momentane handelen van alledag, konden zich geen voorstelling maken van wat hun te wachten stond.

Zullen wij wijzer zijn?

Ik vraag dat omdat Weimar zich nu aan ons voordoet.

Maar totaal anders dan wij denken.

Wij denken aan Weimar uitsluitend met betrekking tot de uitholling van de Amerikaanse democratie, terwijl we Weimar zouden moeten extrapoleren naar de hele wereld.

Op dit moment zijn we onbesuisd op weg naar een ziellose en glanzende toekomst, waarin ons leven een meedogenloze routine volgt en tegelijkertijd overweldigende mogelijkheden biedt, bepaald door allerlei speeltjes die we niet kunnen missen. De technologie heeft ons in een voorheen onvoorstelbare mate tot zowel meester als slachtoffer gemaakt. We denken dat we de zwaartekracht kunnen overwinnen, en toch worden we terneergedrukt door een berg zorgen waarmee onze technische hulpmiddelen ons voortdurend confronteren. We leven in een uiterst claustrofobische en intieme wereld, die tegelij-

kertijd grenzeloos is: we hebben misschien contact met vrienden en kennissen over de hele wereld, maar even vaak lijken de mensen in het huis of de flat naast ons in een ander universum te vertoeven. Deze vervreemding strekt zich uit van onze burens tot de politiek. De politiek heeft zich zelden op zo'n grote, wereldomspannende schaal afgespeeld, met zulke ingrijpende gevolgen, terwijl de elektronische communicatievormen haar abstract en dus extremer hebben gemaakt – waardoor zelfs onze meest naaste burens politiek gezien ver van elkaar af zijn komen te staan.

Tegelijkertijd heeft de technologie onze wereld ook kleiner gemaakt door de afstand tussen continenten en oceanen op te heffen. We ervaren uit de eerste hand het ontstaan van nieuwe steden die gekenmerkt worden door technologie en glanzende financiële centra, die er allemaal ongeveer hetzelfde uitzien, op welk halfrond of op welke breedtegraad ze ook liggen. De toekomst is al aangebroken en waar we ook ons bevinden, we zitten vast in de file.

We zijn een werkelijk mondiale beschaving aan het creëren die ons allen verbindt en dat is precies het probleem. Juist omdat deze mondiale beschaving nog in statu nascendi verkeert, nog geen feit is, en nog wel even op zich zal laten wachten, doet zich het verschijnsel voor van zowel intimiteit als distantie tussen de verschillende delen van de aardbol. Echte globalisering is nog steeds een illusie totdat de technologie en wereldregering met enkele orden van grootte toenemen. Maar onze invloed op elkaar en onze onderlinge afhankelijkheid zijn buitengewoon groot, zodat we met zijn allen hetzelfde, uiterst instabiele mondiale systeem bewonen. Het is zoals in het stuk van Sartre, *Huis clos*, waarin de drie personages opgesloten zitten in een kleine ruimte en elkaar kwellen. Zonder spiegels aan de wanden zien ze zichzelf alleen door de manier waarop de anderen naar hen kijken. We worden inderdaad bevrijd én onderdrukt door onderlinge verbondenheid, waarbij de invloed van de media op regeringen steeds groter wordt in plaats van andersom. Rusland en Amerika, China en Amerika, Rusland en China, de middelgrote en kleine mogendheden nog buiten beschouwing gelaten, vormen stuk voor stuk door hun gespan-

nen onderlinge relatie een vreemde imitatie van de Weimarrepubliek: die zwakke en labiele politieke constructie die Duitsland vijftien jaar lang regeerde, vanaf de puinhopen van de Eerste Wereldoorlog tot de opkomst van Adolf Hitler. De hele wereld is nu één groot Weimar, enerzijds zo sterk onderling verbonden dat één deel ervan een dodelijk effect kan hebben op alle andere delen, maar te weinig onderling verbonden om een politieke samenhang te vertonen. Net als de verschillende delen van de Weimarrepubliek, bevinden we ons in een uiterst kwetsbare fase van technologische en politieke verandering.

Ik zie nog geen Hitler, zelfs geen totalitaire wereldstaat. Maar we moeten niet denken dat de volgende fase in de geschiedenis minder bedreigend zal zijn dan de huidige. Ik breng de Weimarrepubliek ter sprake uit voorzorg en als waarschuwing.

Ik weet dat analogieën banaal kunnen zijn, omdat geen twee dingen ooit precies hetzelfde zijn. Met analogieën kunnen we ons op glad ijs begeven. Toch vormen ze vaak de enige manier om iets over te brengen en duidelijk te maken. Terwijl een analogie aan de ene kant een onvolmaakte vertekening is, kan ze leiden tot een nieuw besef, een andere manier om naar de wereld te kijken. Alleen via een analogie kan ik de omvang van onze mondiale crisis beschrijven. We moeten kunnen inzien dat letterlijk alles ons kan overkomen. Daarom is de vergelijking met Weimar zo nuttig.

Wat was Weimar eigenlijk precies?

De vooraanstaande Duitse historicus Golo Mann, zoon van Thomas Mann die geëerd werd met de Nobelprijs voor de Literatuur, noemde Weimar een steeds groter en onhandelbaarder wordend 'keizerrijk zonder keizer'.⁴ De Eerste Wereldoorlog die vier lange jaren duurde, en waarvan de gewone Duitsers dachten dat hij uiteindelijk in een overwinning zou eindigen, liep uit op een nederlaag met 1,75 miljoen gesneuvelde Duitse soldaten en bijna een half miljoen gedode Duitse burgers. Het land was verwoest, het Duitse keizerrijk ineengestort en Duitsland verkeerde op de rand van maatschappelijke chaos. In die

context ontwierpen vooraanstaande Duitse politici en juristen tijdens een bijeenkomst in de stad Weimar, in de deelstaat Thüringen, een nieuwe constitutionele bestuursvorm die de autocratische tendensen van de voormalige keizer en minister-president Otto von Bismarck probeerde te vermijden. Maar de nieuwe constructie was te zwak om opgewassen te zijn tegen de onvermijdelijke spanningen. Er was geen nachtwaker om de vrede tussen de samenstellende delen te bewaren. De bondsstaten of *Länder* die onder de wetgeving van de *Reichsrat* (het Hogerhuis) vielen, behielden alle rechten die niet expliciet waren overgedragen aan de centrale regering. De natie als geheel koos het staatshoofd, de rijkspresident. Die benoemde vervolgens de rijkskanselier die met zijn kabinet in opdracht van de *Reichstag* (Rijksdag, of het Lagerhuis), die door het volk werd gekozen, regeerde. Twee derde van Duitsland heette nog altijd Pruisen en werd volgens andere regels bestuurd dan de *Länder*. In Beieren, dat net als Pruisen een staat binnen een staat vormde, werd voortdurend gepraat over afscheiding van het Rijk.

Wie vindt dat dit alles lijkt op een veel gecompliceerdere versie van de Amerikaanse Constitutie met haar scheiding van machten, heeft gelijk – en de situatie werd nog instabieler door de economische en sociale anarchie. Gedurende de beginjaren van de Weimarrepubliek was er sprake van een rampzalige inflatie die tegen het eind ervan uitmondde in een catastrofale depressie: een gevolg van een uiterst problematische naoorlogse economie, nog verergerd door de herstelbetalingen die afgedwongen waren bij het Verdrag van Versailles, en door ontwrichting van de wereldeconomie. Gedurende de Weimarperiode van 1918 tot 1933 vormde Duitsland een grote en amper verenigde wereld op zich, waar wettelijke regels weinig voorstelden. Het was minder een regeringsvorm dan een systeem van oorlogszuchtige en ver van elkaar gelegen concurrerende delen, gezien de regionale verschillen van een omvangrijk en historisch gezien nog maar kortgeleden verenigd Duitsland. Ook dit lijkt op onze huidige wereld met haar grote verschillen in cultuur en ontwikkeling, die tegelijkertijd op een ander niveau steeds meer één wereld wordt. Weimars ‘normale

toestand was crisis,’ schrijft de voormalige Stanford-historicus en Duitslandexpert Gordon A. Craig.⁵

In die betekenis leek Weimar op onze planeet zoals die er nu voor staat: innig verbonden zodat crises oceaanoverschrijdend zijn, of het nu gaat om COVID-19, een wereldwijde recessie, conflicten tussen grootmachten of een ongekend grote klimaatverandering – zaken waarover we allemaal kunnen meepraten. Het oproepen van de herinnering aan Weimar betekent dat we de groeiende onderlinge afhankelijkheid op allerlei gebieden in onze eigen wereld benoemen en toegeven, en dat we de verantwoordelijkheid daarvoor accepteren. Dus in plaats van Duitse staten die met elkaar zijn verbonden, zodat een crisis in één staat een crisis in alle staten wordt, zijn nu alle landen zodanig met elkaar verbonden dat een crisis in één ervan een bijna universeel domino-effect kan veroorzaken. Het verschijnsel Weimar wordt daardoor een schaaffect.

In de beginjaren van Weimar zwierven in de grote en kleine steden van Duitsland leden van het *Freikorps* rond, ongedisciplineerde jonge militairen die uit angst voor de ontberingen van het burgerbestaan na de Eerste Wereldoorlog weigerden te demobiliseren. Uit dit *Freikorps* zouden de eerste stormtroepen van de nazi's worden gerekruteerd. Halverwege de jaren twintig van de twintigste eeuw hadden feitelijk alle grote politieke partijen – de communisten, de sociaaldemocraten et cetera – hun eigen privélegertjes. In het Duitse Rijk werden voortdurend regeringen ontbonden en opnieuw gevormd met steeds iets andere kabinetten. Het was één langdurige kabinetscrisis waarin continu alles op het spel stond. De centrale overheid probeerde uit alle macht de orde te bewaren en in de laatste jaren van de Weimarrepubliek gingen de gesprekken in Duitsland alleen nog maar over politiek. Het was echt een permanente crisis, waarin opgewonden krantenkoppen elkaar in hoog tempo opvolgden. Zowel publiek als politici leefden in de roes van het moment, onmachtig zich te concentreren op wat er zou kunnen gebeuren, omdat het heden zo overweldigend was. Iedereen danste op de rand van de vulkaan, onbewust van de ramp waar ze op afstevenden.

Golo Mann schrijft: ‘Verdeeld en vervreemd van zichzelf, geleid door zwakke of aarzelende politici, werd de natie geconfronteerd met problemen waarvan de hopeloze verwardheid zelfs een Bismarck zou hebben ontmoedigd.’⁶ Ook dit is min of meer een metafoor voor onze tijd, in een wereld die geteisterd wordt door meerdere crises, als we niet alleen kijken naar het Westen maar ook naar alle turbulente gebeurtenissen in het Midden-Oosten, Sub-Sahara-Afrika en Latijns-Amerika. De voormalige ‘derde wereld’ is misschien niet instabieler dan voorheen – en in veel gevallen is ze meer ontwikkeld – maar door de globalisering is die veel meer verstrengeld met ons eigen lot.

Er waren veel geweldsuitbarstingen. Berucht was de moord op de uiterst bekwame minister van Buitenlandse Zaken Walther Rathenau – filosoof, intellectueel en liberaal Joods politicus – door het *Freikorps* in 1922. Rathenau had over het Verdrag van Rapallo onderhandeld, dat Duitsland toestond om meer handel te drijven met Rusland in een periode waarin Duitsland strenge economische restricties waren opgelegd in het Verdrag van Versailles. Schutters wierpen granaten en openden van dichtbij het vuur op hem.

Het jaar daarop, in 1923, vond Hitlers mislukte *Bierkellerputsch* plaats, een poging tot een staatsgreep die begon in de Bürgerbräu Keller, een bierhal in München. De gebeurtenis zou op een klucht hebben geleken als hij niet zo afschuwelijk was geweest: tekenend voor alle gewelddadigheid, bothed, beginnende anarchie en algehele incompetentie van de toenmalige politiek. De Bierkellerputsch was een voorbeeld van de manier waarop de rechtsstaat zelfs in een ontwikkeld land kan afkalven. Het begon ermee dat Beierse leiders niets liever wilden dan een rechts, nationalistisch regime te vestigen in Berlijn en in de Bürgerbräu Keller bijeenkwamen om de strategie te bespreken. Het door Isherwood en Döblin zo uitstekend beschreven decadente en kosmopolitische Berlijn en zijn zwakke, defaitistische, democratische regering was al heel lang een doorn in het oog geweest van rechtse elementen in München, de hoofdstad van Beieren. Maar Hitler en zijn nazi’s, gesteund door andere paramilitaire groe-

pen, vreesden diezelfde rechtse, nationalistische politici als potentiële rivalen. Hitler kwam de bierhal binnen, vergezeld van tientallen geüniformeerde straatvechters met messen en ploertendoders, loste een pistoolschot in de lucht en sprak, omringd door zijn lijfwachten, de aanwezigen toe en intimideerde hun leiders. Maar deze extreemrechtse revolte, nu geleid door Hitler, zakte in elkaar toen het niet lukte om belangrijke gebouwen in de stad in handen te krijgen en raakte volledig gedesorganiseerd, wat leidde tot wraakreacties zoals lukrake gewapende aanvallen op Joden en Joodse winkels in München. Maar eenmaal buiten het zicht van Hitler keurden de Beierse nationalistische door hem en zijn gewapende trawanten waren geïntimideerd, zijn machtsgreep af. In een laatste poging om steun te verwerven voerde Hitler tweeduizend nazi’s aan in een daverende en oproerige mars naar een plaatselijk monument waar de politie van München de opstand bloedig neersloeg. Hitler, gewond en bijna gedood in het strijdgewoel – een kogel miste hem op dertig centimeter – werd veroordeeld tot vijf jaar gevangenisstraf, maar kwam na acht maanden in een minimaal beveiligde gevangenis vrij; in deze periode schreef hij *Mein Kampf*.

Daarna zwoer Hitler dat hij – ogenschijnlijk althans – binnen het democratische bestel de macht zou proberen te verwerven, en nog geen tien jaar later gebeurde dat ook. Een zwakke en labiele democratie, uitgeoefend in een context van wankele instituties is geen garantie tegen tirannie. De wereld is groot en divers en verkeert in verschillende fasen van politieke ontwikkeling, en de Bierkellerputsch houdt een les in voor onze tijd: een les over hoe kwetsbaar het bestuurlijke gezag in veel delen van de wereld is en hoe weinig ervoor nodig is om het te ondermijnen, wat leidt tot grensoverschrijdende crises.

Maar het was niet alleen maar kommer en kwel. De periode halverwege en eind jaren twintig die geassocieerd werd met Gustav Stresemann – een in alle opzichten briljante liberale reaalpoliticus die zowel bondskanselier als minister van Buitenlandse Zaken was – vormde een tijd van economische groei, culturele bloei en politieke compromissen en verzoeningen. Er heerste een tijd lang een duidelijk